



# МОВОСВІТ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

---

*Світлана Єрмоленко*

## **ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ХУДОЖНЬОЇ ОПОВІДІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО**

Мова епічних творів, створених великим майстром, має магічну силу: вона переносить читача в конкретний історичний час, робить його свідком подій, про які розповідає автор. Водночас слововживання письменника — це певний часовий зріз української літературної мови з її народнорозмовними, книжними, фольклорними джерелами, з фіксацією нових мовних явищ, спричинених міжмовними, міжкультурними контактами, а також пошуками індивідуального художнього мововираження. Саме цим прикметна мовотворчість Івана Нечуя-Левицького, який явив у художніх образах історію українського суспільства другої половини XIX ст., його соціальні, національні, мовні проблеми. Словник письменника і структура художньої оповіді, насиченої інтонаційно багатими, індивідуалізованими репліками персонажів, оцінними авторськими монологами, дають змогу читачеві не лише зануритися в конкретні побутові ситуації, пізнати народні звичаї, обряди, а й оцінити ширший погляд письменника на етнокультурні й соціальні явища тогочасного суспільства, які позначалися на долях, характерах конкретних людей.

У реалістичних повістях І. Нечуя-Левицького, зокрема в повісті «Причепи», яка під назвою «Причепи. Картини з волинської України» була надрукована 1868 року в журналі «Прав-

да», простежуємо наскрізну тему, пов'язану з актуальним для українців питанням національної ідентичності, збереженням самобутньої культури, мови, загалом із відстоюванням людської гідності (Цит. за виданням: Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у 10 томах. — Т. 1. — К., 1965).

Спостережливе око письменника фіксувало процес зародження в суспільстві капіталістичних відносин, що супроводжувався поглибленням соціальної нерівності, руйнуванням родинних традицій, духовним зубожінням людей. Він пише про життя різних родин, а за ним постає картина становища України в Російській імперії. Окремі сторінки повісті фактично є коментарями до історії західних областей України: *Ціла сім'я Серединських розлізлась по Вкраїні, шукаючи хліба то в писарях по сахарнях, то в економіях, то в урядових канцеляриях. Дрібна шляхта біднішала і помаленьку вмішувалась у народ, втрачувала свою католицьку віру й польську мову. Батько нашого Яся Серединського вмер у бідності і зоставив сина сиротою* (С. 143); — *Ти знаєш, що в нас грошей біг-ма! Коли б як одягти дочку, не випустити босою й неодягнуною. А то виходе в злидні, та ще й з готовісінькими злиднями! Потім буде соломою топити, горшком воду носити та згадувати бучне весілля. Ти мені там не дуже напікай та наварюй! Я тобі на це й грошей на дам. — Про мене! — сказала матушка, вийшовши до другої хати* (С. 152). Зауважмо, що в модельованих діалогах І. Нечуя-Левицького часто звучить багатозначний мовний стереотип *Про мене!* Він належить до національно маркованих засобів діалогічного спілкування. Його вживають, коли хочуть припинити суперечку, м'яко висловити незгоду. Інколи цей вислів означає байдужість і навіть зверхність щодо співрозмовника чи обговорюваної ситуації. Через діалоги художньої оповіді автор розкриває психологію людських характерів, фіксує ситуативні висловлення, у яких важливу стилістичну функцію виконують приказки, прислів'я, мовні стереотипи як виразники рис національного характеру.

Замислюючись над соціальним розшаруванням у суспільстві, над проблемами освіти, І. Нечуй-Левицький створив у повісті оригінальні мовні портрети духовенства, дворянства, описи звичаїв міщанства, селян. Запам'ятовуються, наприклад,

характерні для епічної оповіді словесні малюнки — зображення двох священиків, таких несхожих зовні й *супротивних* (авторське означення) вдачаю: *Восени, після другої Пречистої, в чималому селі Нестеринцях раз якось вечірньою добою сидів отець Хведор Чепурновський на канані в своїй світлиці. На другім кінці канани сидів близький його сусіда отець Мойсей* (С. 126). Уповільнений, розлогий початок повісті змінюється динамічними жартівливими репліками, пор.: — *Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Хведор, — що б то за диво вийшло! Який би то був піп! і великий, і широкий, і товстий, і довгий!* (С. 127).

Письменник обирає для зображення своїх героїв типовий інтер'єр, перелічує предмети, що належать до *обстави* (саме таку назву як синонім до слова *інтер'єр* засвідчує мовна практика письменника): *канапа, софа, косинчики з карнизом на книжки та на проскури; камода, багато образів*. Детально описуючи інтер'єри різних помешкань, оповідач зафіксував зіткнення нової європейської побутової культури із патріархальним традиційним українським побутом, народними звичаями. Виховання в родині священика дало змогу письменникові правдиво відтворити різноманітні обряди — сватання, весілля, народження, похорон.

Джерела мови І. Нечуя-Левицького — це фольклор, народнорозмовна стихія, в якій спостерігаємо помітний вплив на українську мову польської, а також мова сучасної йому української інтелігенції. Щодо фольклору, то в повісті «Причепа» натрапляємо на уривки з народних пісень, на типові народно-поетичні порівняльні звороти. Наприклад: — *Так, моя свашко, так! Свята правда! — сказав становий, осміхаючись. — Недурно співають у пісні, що «воли та корови — все те поздыхає, а біле личко, чорні брови — повік не злиняє!»* (С. 242).

Народнорозмовна стихія відтворена у діалогах персонажів. У їхньому спілкуванні звучить український гумор, дотепна гра слів, виявляються національні особливості людських характерів. Ось, скажімо, як змальовано характер станового, поляка за походженням. І його репліки, і авторський оцінний текст увиразнюють контраст улесливої мови станового і зниженої оцінки його іншими персонажами:

— Не мої коні! Дурно я оце їхав до вас, пане Пшепшинський!

— От же й дурно! Спасибі коням, що заволокли до моєї хати дорогого гостя. А без того багато б в Дніпрі води утекло, поки б отець Мойсей одвідав свого приятеля (С. 238). У наступних рядках замість очікуваного стилістично нейтрального дієслова *завітав* (до Лемішок) автор уживає експресивний вислів *становий шубовість у хату*:

— Моє шанування моїм любим, дорогим сусідам! З святою неділею будьте здоровенькі, — **прокукарікав** становий, розмахуючи картузом. — Як же ви живете на старості? як же вас Господь милує?

Пшепшинський говорив так добре по-українській, як щирій українцеві селянин.

— А я оце **гуляцим часом** до вас. Піду, кажу собі, та одвідаю старих знайомих (С. 239).

Почалось поштування. Становий пив та знай похваляв господиню й господаря. У кожній його репліці — лестощі: — Які у вас гарні світлиці! — казав він. — Які чудові образи на всі стіни! А скільки в вас усякого добра! Ваш двір та ваша господа повні, мов та чаша. Аж через край летється! (С. 239). Хоч він і прагне породичатися з українською заможною родиною Лемішків, але майбутні свати для нього — це люди нижчого культурного рівня, тому для збіднілого шляхтича породичатися з ними означало *знеславити себе і свою сім'ю* (С. 243).

Етнокультурний і соціальний зміст реплік персонажів наскрізний у художній оповіді письменника. Прикладом може слугувати діалог про виразний соціальний компонент у семантиці слова *пан*:

— Ми люди прості, — промовив Лемішка, насупивши брови.

— Господь з вами! не жартуйте, пане Лемішко, і ви, пані Лемішихо.

— Який з мене там пан! — миркнув Лемішка. — Чого вже, чого, а од цього Господь милував (С. 240).

Показове вживання споріднених зі словом *пан* дієслів *спаніти*, *панувати*, *прикметника спаніле* (*лице*), *іменників панок*, *панькання*, *по-панській жити*.

Соціальний мотив звучить і в монолозі станового: він, віддаючи свою дочку Зосю за Якіма, переймається тим, що рід

Лемішок — не панський, а міщанський, що в них і *прізвище не дуже лепське* (йому хотілося, щоб Зося була пані Лемішковська): — *Все то люд простий, міщанський: жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чекменях чи в жупанах. А нам треба ж кликати на весілля сусідніх знайомих дідичів і багатих і просвічених поляків. Аж мене страх бере, як тільки подумаю, що скажуть наші знайомі пани, лицем до лица стрівши таку громаду в моєму домі!* (С. 242). Одна з дочок станового бідкається: — *І що нам з такими женихами? .. Один був і дідич, та бозна-який; другий був і капітан, та голодранець. Цей і гарненький, і молодий, і має сяку-таку маєтність, та зате міщанин, коли не сірий мужик... Не знаю, за віщо нас Господь карає! Всі поляки живуть по-панській, мають повний двір слуг, челяді, їздять в каретах* (С. 222).

Те, що є предметом заздрості дочок Пшепшинського, засуджує Лемішка-батько, відмовляючи сина від одруження із Зоєю. Виникає суперечка між батьками, передана в колоритній репліці Лемішки, зверненій до жінки: — *Стара, стара! та й досі з молодю головою, як я бачу!* — промовив неласкаво Лемішка (С. 234); *Його понуре лице, насуплені брови, низький і тихий голос зараз дали знати, що батькові не подобається таке сватання* (С. 234); *А од тебе, сину, вона вимагатиме добрих коней, панського погонича; вона тобі схоче байдики бити, баляндраси та шляхетські усякові витрембаси, а ти їй тільки наставчай!* (С. 235—236); *Оженися, синку, з нашою дівчиною, таки з міщанкою! Чи мало ж тепер їх ходить вже і в сукнях! Вона буде проста, трохи не така, яка була й твоя мати. А хто ж скаже, що Лемішка не був щасливий з твоєю матір'ю? Вбереш її по-панській — вона тобі і привчиться до панських звичаїв, навчиться й штокати по-московському. Чого вже, чого, а панувати — то наука дуже легка! Аби грошей доволі!* (С. 236).

Соціальне й етнокультурне протиставлення персонажів повісті виявляється в описаній ситуації весілля. Так, становий перехрестив молодих католицьким хрестом, а Лемішка — православним хрестом. Ставлення панів, дідичів, шляхти до міщан — Лемішки й Леміщихи — колоритно зобразив письменник: *Дійшла черга й до Леміщихи. Сміливо й голосно промовила вона крізь сльози прості народні приказки, і голосно рознеслося укра-*

*їнське слово по хатах, скрививши сміхом не один польський рот... (С. 244); До чарок Лемішки й Леміщихи з гостей не доторкувався жадний поляк з перевертнів, жадний дідич, окрім сестер молодой (С. 245); Коли ненароком вона [пані] звернула увагу на старих Лемішок, .. так жажнулась, аж одскочила, аж скривилась, ніби вколалась, або опекалась... Міщанський жупан, просте убрання Леміщихи в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її зачудували, ніби вона побачила тут між людьми ведмедів (С. 245).*

Словом *великопанство* І. Нечуя-Левицький передає цілий комплекс соціальної і культурної характеристики людей, де *гордість, черствість* протиставляються *природженій делікатності, простоті*. На контрасті побудовано опис одягу, обстави кімнати, а найчастіше — характеристика мови спілкування, пор.: *Були навіть такі панки, котрі стояли вище за Лемішку тільки європейською одежею, трошки тільки письменні, ледве вмюючи читати й писати. Але вони говорили московською або польською мовою і вжегнули кирпу, цурались своїх батьків, котрі не знали іншої мови, окрім своєї української; і вони вже соромились при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними попросту, піднімали їх на глум (С. 246).*

Природний вигляд хатнього інтер'єру з детальною характеристикою стола, стільців, ліжка, оформленням стін, вікон тощо так само побудований на контрасті *панський (європейський) — стародавній: Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! (С. 246—247)*. Письменник уважний до опису деталей не лише кімнати, усіх речей у кімнаті, а й опису розваг, як, наприклад, гулянки в гаї, де *зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих, трохи цивілізованих міщан (С. 256)*. Як ознака побуту багатих міщан згадуються *самовари*; паничі танцювали *веселий кадриль*, а згодом: *Гулянка приймала вигляд більше сільський, демократичний (С. 257)*. Тому й паничі *почали вже скакати в довгої лози, давши вольності гулянці, а потім стали з паннами грати в ката та в мишки, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані або коло цвинтаря (С. 257)*. *Музики вчесали козачка, суддя садив гопака; А пунші лилися, а вино тилося (С. 258)*. Згадуються в повісті *мужичі пісні*, як от: «Петрусь», «Гриць», «Бурлака», «Чоботи», «Гречаники» (С. 258).

В опис гулянки після діалогу: — *Я потанцюю краще, як ви, пане!* — *обізвався наймит Леміщин, Тарас.* — *А йди порівняємось!* — *зукнув суддя,* — *побачимо, чий батько дужчий!* вклинається (з характерними порівняннями, влучними дієсловами) майстерна розповідь про танець: *Суддя виробляв дрібушечки; Його [Тараса] ноги й руки тремтіли, як лист на дереві.* Зіставна характеристика панської і народної, за висловами письменника, *мужичої, демократичної, побутової культури* проходить через усю художню оповідь. Очевидно, І. Нечуй-Левицький переймався темою соціальної і національної нерівності. Показовий щодо цього діалог Хоцінського і о. Хведора:

— *Нарікають на нас, на поляків.. буцімто тільки ми встоюємо в письменстві за панство... По-моєму, хто до чого родивсь, до того й берись,* — *«як не піп, то й не микайся в ризи»;* *всьому дав Господь своє місце в світі. Одним треба панувати, другим покорятись, треба ж комусь і мужикувати. Не можна бути всім панами,* — *не можна бути всім і мужиками! Що сам Господь звелів, те й повинно бути.*

— *Коли ж то звелів таке диво Господь?*— *спитав о. Хведор.*

— *Воно не велів-таки Господь такими словами, але, батче, в Біблії.*

— *В якій же то Біблії? хіба, пане, в вашій, бо в нашій нічого такого немає,* — *промовив о. Хведор, сміючись.* — *Чому ж і з мужика не може бути і вчений, і купець, і чиновник?* (С. 146).

Один із основних мотивів повісті «Причепа» — мотив української мови як соціального явища. Хто розмовляє цією мовою? В устах яких персонажів вона протиставляється польській, московській мові? Чому до цієї мовної теми постійно звертається письменник?

Асиміляція українців, яка відбувалася в Російській імперії через освіту, державні установи, руйнувала родинні відносини, робила чужими батьків і дітей. І для освічених, і для неосвічених людей було зрозуміло, що чужа мова — інструмент пригноблення українців. Щоправда, більше про це замислюються представники вищого соціального стану. Письменник реалістично відобразив соціально-мовну ситуацію в тогочасному західноукраїнському суспільстві, пор.: *Свою розмову панна вела*

*по-польській, а панич по-московській — така чудасія частенько трапляється на нашій Західній Україні!* (С. 206).

Повість — це гостра критика двомовності суспільства, явлена через психологію правдивих людських характерів. Думки персонажів (а це ж роздуми і самого письменника) висловлені не лише в дотепно-гумористичній словесній формі, а й у формі глибоких філософських роздумів, у яких відчуваємо не тільки сум, коли люди стають «перевертнями». Письменник виконує роль лікаря, який ставить невтішний діагноз суспільству і фактично прогнозує стан етнокультурного і соціального гноблення українства в колоніальних умовах. Численні міні-тексти підтверджують лейтмотив повісті, пор.: *От і почав Хоцінський до мене вчащати... прийде до мене в гості, в'ється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвенькає до їх по-польській* (С. 136); *Зося говорила з нею [Лемішихою] завжди по-польській* (С. 247); *Зося почала говорити з ним [свекром] по-великоруській. Лемішка хотів і собі закидати по-московській, розмовляючи з нею, але замолов таку нісенітницю, що тільки сам махнув рукою, а в хаті усі зареготались. Од того часу він говорив до неї по-українській* (С. 248).

Характеризуючи входження Зосі в українську родину, письменник на конкретному прикладі подружнього життя Зосі і Якіма висновковує: *Своїм гострим розумом вона [Зося] швидко постерегла, що українець, вчений на чужому ґрунті, чужою мовою, не має жадного міцного ґрунту під своїми ногами і схиляється туди, куди повіє дужчий вітер* (С. 248). До зміни мови спілкування в родині Зося обирає свій шлях. Вона лестить Якимові: — *Як ти мило промовляєш про своє кохання!* — сказала вона. — *Ще ж воно буде краще, як ти скажеш оце все по-польській. Яким чинив її волю* (С. 249). Звичайно, його польська мова не була досконалою, але він більше думав про мовне виховання своїх майбутніх дітей. Спочатку Яким намагався домовитися з Зосею, що з дітьми вона говоритиме польською мовою, а він — московською, на що Зося відповідала:

— *Ні! я краще вивчу їх тільки по-польській. Доволі й того, що їх школа вивчить по-московській...*

*Про українську мову само по собі не було й слова промовлено.*



*Сам Яким, неважаючи на свою «старість», як він казав, вивчився по-польській і балакав з своєю жінкою завжди по-польській. В їх закутку, в їх кімнаті запанувала вже Польща (С. 250).*

Мовне виховання неодмінно пов'язувалося із соціальним статусом дітей, тобто українська мова сприймалася як мова мужицька, пор.: *Малу дитину Зося заборонила пускати до пекарні, між наймичок, щоб воно не зучилось говорить по-мужицькій, цебто по-українській (С. 278).*

А Яким поступово відмежовується, віддаляється від свого природного середовища, спочатку переходячи на московську мову, а потім у сім'ї і на польську: *Він [Яким] почав говорити до батька, до матері, до наймичок і сусід по-московському, бо вже ніби соромився своєї української мови, і очевидячки пишався цим та чванивсь перед домашніми і перед сусідами (С. 194).*

В іншій родині, про яку йдеться в повісті, так само виникають мовні, соціальні і релігійні проблеми. Історія життя Гані, що вийшла заміж за поляка, сповнена реалістичних, часто трагічних ситуацій. Вона почувалася чужою в неприродних для неї соціальних і етнокультурних умовах: *Серед польських гостей Ганя і собі мусила промовляти потрохи по-польській. Всі польки без сорому хвалили її в вічі за те, що вона так чудово говорить по-польській, хоча вона насилу, велику силу змогла зліпити докупи кілька польських словець. А Ясь, неважаючи на те, що вже говорив до нашої церкви, в домі Хоцінського знов став поляком, говорив по-польській (С. 171).* Автор повісті через висловлювання й поведінку своїх героїв виявляє особливості національного характеру, зокрема, йдеться про виховання манер, особливості поведінки персонажів. Чоловік Гані, проповідуючи свою філософію міжособистісного спілкування, повчає дружину: *Пані повинна бути гордовита, поважна, а коли не гордовита, то принаймні повинна знати, хто їй рівня, а хто й ні. Якось ти до всіх однаково привітна, — і до великого пана, і до писаря, і до наймички... До одних треба бути, звичайно, привітним та звичайненьким, а до других — так собі... і щоб люде збоку по-стерегали тебе. А ти — як говориши, так якимось говориши зо всіма однаково! Гордість та пиха — то ознака розуміння своєї честі. Гордість — то прикмета й окраса аристократії (С. 182).*

Не лише в таких повчаннях, а й у побутових дрібницях фіксує автор прикметні ознаки національного характеру, поведінки людей. Його оповідь некваплива, пересипана дотепними висловами, насичена фразеологією, часто нагадує народні перекази. Письменник — уважний дослідник етнокультурних і соціальних явищ, через які пізнаємо історію українського народу.

Художні тексти І. Нечуя-Левицького становлять цінне джерело вивчення історії української літературної мови. Тогочасна мовна практика зафіксована, наприклад, у характерних прислівникових формах: [говорити] *по-польській, по-московській, по-українській, по-мужицькій*. Названі прислівники належать до частотних авторських слововживань, на відміну від рідкоживаних на той час словосполучень *говорити українською мовою*. На прикладі функціонування синтаксичних одиниць, зокрема синтаксису словосполучень, спостерігаємо помітний вплив польської мови. Тобто письменник зафіксував українську літературну мову з відповідними явищами міжмовної інтерференції, з активним використанням народнорозмовної і тогочасної писемно-літературної практики, якою послуговувалася українська інтелігенція.

Надія Сологуб

## **НЕЗНАНИЙ ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ У ПРАЦІ «СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»**

«Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»... З цими хрестоматійними творами насамперед асоціюється ім'я І. Нечуя-Левицького. Відомий він як автор повістей, історичних романів, роману «Хмари» про інтелігенцію 40—60-х рр. XIX ст., за який звинувачували письменника в буржуазному націоналізмі. Майже невідомий він як історик і етнограф.

І зовсім незанимає постає І. Нечуй-Левицький зі сторінок своєї етнографічно-фольклорної розвідки «Світогляд українського народу» (Львів, 1876; перевидана в Києві 1992 р.). На